

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ, ԲՊՀ

ՍԻՆԻՔԻ ՏԱՐԱԾԱՆՐՁԱՆԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆԵՐՆ ԸՍՏ «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՆԴԵՍԻ»¹

Բուսանուների եւ յարակից բառաշերտի առանձնացումը կարելոր է հայերէնի բառապաշարի ուսումնասիրութեան համար: Տ. Կիրեղ եպս. Գաբրիկեանը հօր՝ Կարապետ Գաբրիկեանի «Հայ բուսաշխարհ» գրքի առաջաբանում գրում է. «Հայը երկրագործ, բնութեան ու դաշտի ժողովուրդ, ունեցած է մասնաւոր սէրը բնութեան.... Այդ իսկ պատճառով մեր լեզուին մէջ այնքան առատ է բուսական ու երկրագործական բառապաշարը...., սակայն մեր լեզուի բուսանունները կը մնան ցրուած եւ կարօտ բանասիրական ստուգաբանութեան»²:

Քանի որ բառարաններում բուսանունները հիմնականում մեկնաբանում են «բոյսի մի տեսակ» ընդհանուր ձեւակերպումով, այսու նպատակ ունենք որոշ ճշգրտումներ կատարելու եւ ներկայացնելու Սինեաց աշխարհի բուսատեսականներին եւ դրանց անուանումներին վերաբերող տեղեկութիւնները՝ ըստ «Ազգագրական հանդէսի»:

Սինիքում իր կատարած բանահաւաքչութեան մասին Ե. Լալայեանը գրում է. «Մեր ճանապարհորդութեան միջոցին մենք իբր ուղեցոյց ընդունում ենք բազմադիւն Հայր Ալիշանի «Սիսական»-ը»³: Չնայած ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Սինեաց աշխարհի «Հին սահմանները կազմում էին. հիւսիսից՝ Արցախի Ծարայ գաւառակը, արեւմուտքից՝ Վայոց ձոր, եւ ներքեւում՝ Ճահուկ, հարաւից՝ Երնջակ եւ Արեւիք, արեւելքից՝ Բաղք, Հաբանդ եւ Աղահէճք»⁴, սակայն բանագէտը տեղեկութիւններ է հաղոր-

¹* Ստացուել է՝ 9.09.2024, գրախօսուել է՝ 18.09.2024:

Էլ. հասցէ՝ mesropyanhaykanush@gmail.com:

² Կ. ԳԱԲՐԻԿԵԱՆ, Հայ բուսաշխարհ պատկեալ Իզմիրեանց գրական մրցանակաւ յամին 1912 տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1968, էջ XIV:

³ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, «Ազգագրական հանդէս», «Սիսիան», Երրորդ տարի, Գ. գիրք, 1898, № 1, էջ 106:

⁴ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, տեղագրութիւն Սինեաց աշխարհի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 169:

դում միայն Սիւնեաց աշխարհի մաս կազմող Զանգեզուրի բուսական պատկերից՝ մասնաւորաբար Սիսիանի, Ղափանի, Մեղրիի, ինչպէս նաեւ Վայոց ձորի, Շարուր-Դարալագեազի գաւառի բուսապատկերի մասին:

Պարբերականի երրորդ գրքի առաջաբանում Ե. Լալայեանը Սիւնիքի տարածաշրջանը բաժանում է չորս ոստիկանական մասերի՝ Սիսիան, Զանգեզուր, Ղափան եւ Մեղրի⁵: Տարածաշրջանի մասին տեղեկութիւններ կան հանդէսի 25 հատորներից միայն հինգում⁶: Ի դէպ, Մեղրիի մասին նիւթեր որեւէ համարում ներառուած չեն: Արքայիկի գրառած «Ղափանի աւանդութիւններում» բուսանուններ չեն հանդիպում⁷:

«Ազգագրական հանդէսի» հատորների «Բուսականութիւն» կամ «Բնագրութիւն» բաժիններն ընդգրկում են «բոյս» նշող եւ այդ հասկացութեանը վերաբերող բազմաթիւ տեղեկութիւններ բուսանմուշների տեղավայրի, տեսակային բաշխման, արտաքին եւ բուժական յատկանիշների, գրական, բարբառային եւ օտարալեզու անուանումների, նշանաւոր հետազօտողների վկայութիւնների եւ այլնի մասին: Բուսանուններ են հանդիպում նաեւ «Ժողովրդական երգեր», «Հիւանդութիւն եւ բժշկութիւն» եւ այլ բաժիններում, դեղերի բաղադրութիւնների մասին վկայող հատուածներում, բաղադրագրերում:

Բուսանունների բարբառային ձեւերը Ե. Լալայեանը տալիս է շեղատառերով՝ դիւրացնելով դրանց առանձնացումը:

Ի մի բերուած բուսանունները կարելի է դիտարկել իմաստային մի քանի խմբերով. ա) ծառ եւ թուփ յատկանշող անուններ, բ) ծաղիկ կամ խոտաբոյս նշող բառեր, գ) «բոյս» հասկացութեանն առնչակից բառաշերտ, դ) բուսանուններով բաղադրուած յատուկ անուններ:

⁵ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, «Ազգագրական հանդէս», «Սիսիան», երրորդ տարի, Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 107:

⁶ ՏՆՆ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, «Ազգագրական հանդէս», «Սիսիան», երրորդ տարի, Գ. գիրք, 1898, №1 եւ 2, Թիֆլիս: Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, «Ազգագրական հանդէս», «Զանգեզուր. պատմական համառօտ տեսութիւն», Դ. գիրք, 1898, երրորդ տարի, Թիֆլիս, №2: Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, «Ազգագրական հանդէս», «Զանգեզուրի գաւառ. Կապան կամ Ղափան. պատմական համառօտ տեսութիւն», XII գիրք, էջ 190: ԱՐՔԱՅԻԿ, «Ազգագրական հանդէս», «Ղափանի աւանդութիւններից. Կրօնական աւանդութիւններ», XIX գիրք, 1910, №1, էջ 90–94: ԱՐՔԱՅԻԿ, «Ազգագրական հանդէս», «Ղափանի բանաւոր գրականութիւնից. Զանգիլումներ եւ աղօթքներ», XX գիրք, 1910, №2, էջ 112–115:

⁷ ՏՆՆ «Ազգագրական հանդէս», 1908, XVIII գիրք, №2:

«Ազգագրական հանդէսում» վկայաբերուած են գրական եւ բարբառային բուսանուններ, որոնք յաճախ հանդէս են գալիս միեւնոյն նախադասութիւններում:

Ե. Լալայեանը, Ղ. Ալիշանի օրինակով, նշում է նաեւ մի շարք բոյսերի լատիներէն անուանումները՝ երբեմն յաւելելով ռուսերէն համարժէքները: Ըստ կենսաբանական գիտութիւնների թեկնածու, հնաբուսաբան, էթնոբուսաբան Ռոման Յովսէփեանի գիտարկումների⁸՝ գրանցում որոշակի անճշտութիւններ կան, որի համար էլ, բնականաբար, Ղ. Ալիշանը նախապէս յորդորել է «ներել մեր գրութեան եւ տպագրութեան սղալանաց, մանաւանդ յօտարազգի բառ»⁹:

ա) Ծառ եւ թուփ յատկանշող անուններ: Այս բառաշերտն էլ իր հերթին կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1) հանրութեանը հիմնականում անծանօթ, անպտուղ համարուող ծառերի եւ թփերի անուանումներ, 2) մրգատու ծառերի՝ հիմնականում յայտնի անուններ:

Այսպէս՝ Սիւնեաց աշխարհի, առաւելապէս Եղեգիսի ձորահովտի խիտ անտառներին բնորոշ վայրի ծառ կամ թուփ են նշում կաղնի՝ *Nux*, բոխի՝ *Carpinus Betulus*, грабовое дерево, հաճարկի՝ *Fagus silvaticus*, букъ, թխկի՝ *Acer platanoides*, клень, հացիկի՝ ясень, դաւաղան՝ *Ulmus campestris*, արջածառ՝ рябина¹⁰, սզնի՝ боярышник, սզնի-եմշան՝ *Crataegus oxyacantha*, боярышникъ, մարինջափայտ՝ *Rhus cotinus*, сараганъ, ցրտնի՝ *Juniperus*, можжевельникъ, հապկէ՝ *Viburnum opulus*, ալաժահրի՝ калина, բրդլի՝ карадаванникъ, կոճախուրի՝ *Berberis vulgaris*, барбарисъ, մոշի՝ *Rubus fruticosus*, ежевика բուսանունները՝ հայերէն, լատիներէն եւ ռուսերէն համարժէքներով¹¹:

Ի դէպ, Սիւնեանի տարածքում բոխի, Զանգեզուրում՝ պոխի բուսանունով խոտաբոյս եւս կայ: Հանդէսը վկայում է, որ Մեծ պասին «ննջեցեալների տէրերը սեղաններ են պատրաստում. քիւրսիների վրայ դնում են բաղարջ, բակլայ, փլաւ, բոխի, աւելուկով աղցան, օղի եւ այլն»¹² կամ՝ «Կանայք գնում էին մելիքի համար բոխի, պանճար եւ այլ կանաչեղէն քաղելու»¹³:

⁸ Բանաւոր հաղորդում:

⁹ Ղ. Ա. ՍԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2:

¹⁰ «Ազգագրական հանդէս», Դ. գիրք, 1898, №2, էջ 25:

¹¹ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 132:

¹² Նշ. աշխ., էջ 254:

¹³ Նշ. աշխ., էջ 123:

Ղ. Ալիշանը, ինչպես նաեւ Ստ. Մալխասեանցը յստակօրէն տարբերակում են ծառանունը եւ խոտաբոյսի անուանումը. բոխի բառով նշում է ծառը, իսկ բոխ ձեւով՝ խոտաբոյսը, որի տեսակները մասնաւորում են գայլի, բոխի ժախ, բոխիճ, բողիկ, բոխի իսկական բառային զուգաբանութիւններով¹⁴: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ բոխին «Վայրենի ծառոց մէջ յիշուի ի Հայս, Հաղբատայ կողմերում», իսկ Գաւառի տարածքում աճող բոխ խոտաբոյսի համար նշում է նաեւ եւ Բելի բարբառային հոմանիշները:

Կարծում ենք՝ բոխի ծառանունան լատիներէն Betulus ձեւով է պայմանաւորուած Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդների կողմից գործածուող Բեթուլ /Բեթուլա իգական անձնանունը: Այս ծառանունով ենք մեկնաբանում նաեւ հայկական հնագոյն ծիսական-հարսանեկան պարերգի «Բատուլա»¹⁵ անուանումը: Հայաստանի ոչ նիւթական մշակութային ծառանգութեան արժէքների ցանկում ներառուած այս պարերգի անունը մասնագէտները համարում են չբացայայտուած: Երգի «Գնանք պապին հարցնեմք, Բատուլա ջան, Բատուլա, Թէ որ շտայ, փախցնեմք, Շաքար ու շիր Բատուլա» բանաստեղծական քառատողից, նաեւ քառատողի տարբերակներից կարելի է ենթադրել, որ տուեալ դէպքում Բատուլա-ն անձնանուն է եւ ընդունուած է եղել նաեւ հայերիս շրջանում: Սրբուհի Լիւիցեանը գրում է. «Անգին Աբրահամեանը ցուցադրեց Ապարանի շրջանի «Բատուլա» շուրջպարը: Անուանումը վերծանել չստացուեց: Կրկններգում «Բատուլան»-ն կիրառուում է որպէս անձնանուն, տղամարդու թէ կնոջ՝ յայտնի չէ»¹⁶: Իգական անձնանուն լինելը հաստատում է նաեւ Ն. Կիլիչեանը: Համեմատելով հայկական «Բատուլա» եւ պոնտական «Պատուլա» պարերգերը՝ նա գրում է. «Երգերն ունեն սիրային բովանդակութիւն, որոնք վերաբերում են Բատուլա անունով աղջկան»¹⁷: Յունական պարերգում Պատուլան բնորոշում է որպէս սեւաչեայ կին:

Պարզաբանման կարիք ունի նաեւ ռաբինափայտ ծառանունը, որը բառարաններում նշուած չէ: Rhus լատիներէն անուանումը մեզ յանգեցրեց

¹⁴ Ման. Ունեն տեսակային որոշակի տարբերութիւններ:

¹⁵ Տէս Ս. ՄԵԼԻՔԵԱՆ, Հայ ժողովրդական երգեր ու պարեր, հտ. I, Երեւան, 1949:

¹⁶ Տէս Ս. ԼԻՍԻԿԻԱՆ, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1958, 398–399:

¹⁷ Ն. ԿԻԼԻՉԵԱՆ, Հայկական պարերի համանուն պոնտական զուգահեռները, ՊՐՀ, 2008, N 2, էջ 137:

աղտոր բառին¹⁸, որին հոմանիշ են կոծոխուր, սմախ //սմաղ // սոմաֆ եւ յատկանշում են ոչ թէ ծառ, այլ «բոյս, որի շորացրած փոշին ցանում են ձուածեղի, ձկան եւ լուլաքաբաբի վրայ»¹⁹:

Նշուած շարքում ուշագրաւ է դարաղան փոխառեալ ծառանունը, որին (թուրքերէն karaağaç, բառացի՝ «սեւ ծառ») հոմանիշ են կմձմի, նշդարեմի եւ մոծակի ծառ բուսանիշները:

Արջածառ (Sorbus aucuparia) բառի համար Ստ. Մալխասեանցը նշում է արոսի, վայրի սիմ, նիմալի նոյնանիշները²⁰:

«Ազգագրական հանդէսը» անպտուղ ծառատեսակներից յիշատակում է նաեւ հոփին, ուտեմին, չինարին եւ այլն: Այդ մասին կարդում ենք. «Միակ ծառը, որ զարդարում է գիւղերի առուների եւ գետերի ափերը, ուռենին է: Բոյսերն էլ բազմազան չեն»²¹: Սիւնեցիները ուռի ծառատեսակն անուանում են հոռի հնչածեւով. «Հոռին ծառին բար չըլի, առանց ֆէօլկայ եար չըլի»²², իսկ բարդին՝ հոփի. «Սարէն երան սար չի ըմիլ, Հոփի ծառէն բար չի ըմիլ»²³:

Ըստ Ստ. Մալխասեանցի՝ հոփի // հուփի // հուպլի բարբառային հնչատարբերականներն առաջացել են ոփի ծառանուան գրական ձեւից եւ բուսանունների շփոթութեան պատճառով յատկացուել են «բարդի» հասկացութեանը²⁴:

Զինարի ծառանունը հիմնականում հանդիպում է ժողովրդական խաղիկներում՝ խօսքը յանգաւորելու եւ ոճաւորելու նպատակով: Այսպէս՝ «Ես դուն միմ բաղում պիտիմ, Ես չինարի, դու նոնի»²⁵ (չինարի // նոնի), «Ես էն եարին եար պիտի, Կոտկումը խիար պիտի, էն եարի շոֆած տեղը Մին չինարի ծառ պիտի»²⁶ (եարի // չինարի), «Ես տիւ միմ պէ՛աղում պտիմ, Ես չինարի, տիւ նոնի»²⁷ (չինարի // նոնի) եւ այլն: Զինարի բա-

¹⁸ Տէս Թ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, Բոյսերի անունների լատիներէն-հայերէն-ռուսերէն բառարան, էջ 94:

¹⁹ Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, Երեւան, 1944, էջ 50:

²⁰ Տէս անդ, էջ 279:

²¹ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, N° 1, էջ 173:

²² Նշ. աշխ., էջ 263:

²³ «Ազգագրական հանդէս», XX գիրք, 1910, N° 2, էջ 112:

²⁴ Տէս Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Նշ. աշխ., էջ 139:

²⁵ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, N° 1, էջ 261:

²⁶ Նշ. աշխ., էջ 264:

²⁷ Նշ. աշխ., էջ 265:

ղաղրիչով է կազմուած այս տարածքի Չինարլը գիւղանունը: Համանուն հայաբնակ գիւղեր կան նաեւ Տաւուշում, Խարբերդում (Չինար, Չինարի), Քեսաբում (Չինուօրը // Չընարնըգ // Չինարչըֆ), Սղերդում (Չինարիէ) եւ այլուր:

Պտղատու ծառատեսակ են նշում խնձորենի, տանձենի, ընկուզենի, թթենի, հոնի ծառ, սալորենի, կեռասենի, խոզակաղնի գրական լեզուին բնորոշ ծառանունները: Այս մասին հանդէսը վկայում է. «Պտղատու ծառերից թէ՛ անտառներում եւ թէ՛ այգիներում գտնուում են խնձորենի, տանձենի, սալորենի, կեռասենի, թթենի եւ այլն»²⁸: Խոզակաղնի բառով նշում է մի ծառատեսակ, որի պտուղները խոզերի կեր են: Խոզակաղնի ծառանունը Հայկազեան, Ս. Ամատունու, Ստ. Մալխասեանցի բառարաններում արձանագրուած չէ: Ռ. Ղազարեանի՝ բուսանունների բազմալեզու բառարանը խոզակաղնի գլխաբառը յղում է կաղնի ծառատեսակին: Էդ. Աղայեանի, նաեւ լեզուի ինստիտուտի քառահատոր բացատրական բառարաններում կայ միայն խոզակաղնի գլխաբառը՝ որպէս պտղանուն: Խոզակաղնի յօդակապով եւ խոզկաղնի անյօդակապ բաղադրյալ տարբերակները գտնում ենք Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակ»-ում՝ հետեւեալ բացատրութեամբ. «Որ Թ[ուրքերէն] Պալամուտ ասէ, ըստ Ամիրտ[ովլաթի], որ է մեծկեղեւ կաղնին»²⁹: Իսկ նոյն գրքի «Շալակ» յաւելուածում Ղ. Ալիշանը յիշատակում է նոր բժշկարանից քաղուած մի այլ տուեալ՝ հայերէն խոզի կաղնի բառակապակցութեամբ եւ լատիներէնից փոխառեալ ֆեստենէ (Castanea) բարբառային տարբերակներով արտայայտուած նոյնիմաստ ծառանուններ. «Խոզի Կաղնին՝ որ է Քէստենէ»³⁰: Այս ճշգրտումները հիմք են տալիս ասելու, որ հանդէսի վկայած այս ծառանունը բարբառային է եւ բնորոշ է Սիւնիքի տարածքի Սիսիանի խօսուածքին: Քէստենէ լատիներէն բառից սերուած կաշտան հնչիւնական զուգաձեւութիւնը գործածուում է Արարատեան բարբառում՝ «շագանակ» իմաստով:

Ըստ «Ազգագրական հանդէսի»՝ Սիսիանի Լորածորը առաւելապէս յայտնի է տարբեր տեսակի կեռասենիներով, որոնք բնորոշում են մի շարք բառերով՝ սպիտակենի («սպիտակ եւ մեծ պտուղներ տուող»),

²⁸ «Ազգագրական հանդէս», Դ. գիրք, 1898, №2, էջ 25:

²⁹ Ղ. Ա. Ի Շ Ա Ն, նշ. աշխ., էջ 256:

³⁰ Ղ. Ա. Ի Շ Ա Ն, նշ. աշխ., էջ 678:

աղլրկեմի («աղու, դառը կեռաս ունեցող»), ժեռ («թթուաշ պտուղներով կեռասենի»)՝³¹:

Սպիտակեմի գրական հայերէնին յատուկ բառը՝ որպէս ծառատեսակի անուն, նշուած չէ Ղ. Ալիշանի, Հայկազեան, Ս. Ամատունու, Ռ. Ղազարեանի բառարաններում: Էդ. Աղայեանի, Ստ. Մալխասեանցի, Լեզուի ինստիտուտի քառահատոր բացատրական բառարաններում սպիտակեմի գլխաբառի տակ հիմնականում նոյն իմաստն է նշուած՝ «սպիտակ խաղողի մի տեսակ, որից սպիտակ գինի են պատրաստում»: Էդ. Աղայեանը յաւելում է նաեւ «սպիտակ պատատուկ» բացատրութիւնը: Ինչպէս յայտնի է, սպիտակ պատատուկը խոտաբոյս է: Ակնյայտ է, որ այս դէպքում եւս ծառ եւ խոտաբոյս հասկացութիւնները շփոթութեան հետեւանքով նշում են միեւնոյն բուսանունով, մի հանգամանք, որ լայնօրէն տարածուած է բուսական աշխարհը յատկորոշելիս:

Աղլրկեմի (աղու+ա+կէն+ի) բարբառային ձեւը չհանդիպեց վերը նշուած, ինչպէս նաեւ բարբառային բառարաններում: Չի բացառում առնչութիւնը ոչ բոլոր բառարաններում ընդգրկուած աղուիմակ³² բուսանունան հետ, որով Ռ. Ղազարեանը նշում է օշիմդ, իսկ Ղ. Ալիշանը՝ խորասանիկ՝ տարբեր նկարագիր ունեցող բուսատեսակները:

Հ. Աճառեանը ժեռ-ը՝ «վայրի, անպատուաստ բոյս» իմաստով յատկացնում է Ղարաբաղի բարբառին: Միւս բառարանները տալիս են տարբեր նոյնանուններ, սակայն ոչ որպէս բալենու տեսակ նշող ծառանուն: Ժեռ բարբառային բառի ժուռ հնչատարբերակը բնորոշ է Խնուսի, Մուշի, Վանի տարածքներին եւ ունի «խակ, տհաս» իմաստը, իսկ Երեւանի, Թիֆլիսի, Խոտորշուրի բարբառներում խաղողի տեսակի անուանում է:

Կեռասենու բուսական յատկանիշի մասին խօսելիս ժողովածուն նշում է նաեւ ալուչա եւ վայրի մուշ պտուղները, որոնք բերուած օրինակում հանդէս են գալիս որպէս ծառանուններ: Այսպէս՝ կարդում ենք. «Պտղատու ծառերից կեռասենին, ալուչան (алыча) եւ վայրի նուշը (дикий миндаль) ծաղկում են սովորաբար ապրիլի սկզբին»³³:

³¹ «Ազգագրական հանդէս» պատկերազարդ, Երրորդ տարի, Գ. գիրք, 1898, № 1, Թիֆլիս, տպարան Մ. Գ. Ռօտինեանցի, Սիսիան, էջ 159:

³² Տէս Ղ. Ալիշանի, ՀՀ ԳԱԱ լեզուի ինստիտուտի, Ռ. Ղազարեանի բառարաններում:

³³ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք (1898), № 1, էջ 131:

«Հայբուսակը» արույա կամ արույա բուսանուան մասին գրում է. «Տեսակ մի է վայրենի Սալորի»³⁴: Ստ. Մալխասեանցի բառարանում եւս նշուած է որպէս պտուղի անուանում:

Ինչպէս յայտնի է, յաճախ բարբառային խօսքում պտուղի տեսակային անունով կոչւում է նաեւ տուեալ պտուղը տուող ծառը: Տանձենիների, միաժամանակ տանձի տեսակ են նշում հետեւեալ բառերը՝ թթուատանձ (որից թթու են դնում), մեղրատանձ (շատ քաղցր տանձի տեսակ), փշփշոտ տանձ (պինդ եւ փշուր³⁵), ձմեռնատանձ (ձմռան համար պահուող տանձի տեսակ), յափսենի (յ+ափ+ս+ենի տանձ՝ այսինքն՝ ափի մէջ տեղաւորուող, մանր եւ շատ քաղցր), դըզլարմուտ (դեղնաւուն, փափուկ եւ քաղցր):

Դըզլարմուտ օտարաբանութիւնը Ե. Լալայեանը բացատրում է «ոսկէ խնձոր», որը դեղնաւուն է, սակայն յայտնի է, որ թուրքերէն կըզըլ արմուտ թարգմանաբար նշանակում է «կարմիր տանձ», այսինքն՝ կամբատանձ: Տուեալ դէպքում ունենք բառանուան եւ արտաքին յատկանիշի անհամապատասխանութիւն:

Ղ. Ալիշանը «Տանձ. տանձենի» գլխաբառի տակ գրական, բարբառային եւ փոխառեալ երեսուն անուն է նշում, սակայն այդ ցանկում դըզլարմուտ-ը բացակայում է. այսպէս՝ շահմուտ (աճում է հորասանում), ալխարթ կամ ալխաթ (վայրի տանձ), ամբասիկ (մշկահոտ տանձ), աշնկենի, լոմոր կամ լոպոր (թուրքերէն՝ պողազ ալան «կոկորդը բռնող»), լսեոկեն (թեկիրմեն արմուտի), խոզի տանձ (ֆրանսերէն՝ ագրագեւ), ծաի տանձ, դովիթ (դղուիթ), համշետանձ («ի Համշէն շատ գտնուելուն»), ճէտոն («կարծր տանձ մի»), ճըո տանձի, մալաշի կամ մալաշիմի, մեղրիկ կամ մեղրիկենի, մոխրի կամ մոխրի տանձ, մեհրամիկ, մոնիկ (մի երեսը կարմիր), շթուկ («վայրի եւ թթուաշի Տարօն»), շիկոո («վայրի, ի հոտորչուր»), պոկոշ, սարի տանձ, սնշիկ (ձմեռային տանձ), փառատանձ (հունարեն՝ պերիտես), փառնին կամ փառնինի (վայրի տանձ), վաշտավառ կամ վաշտետրի:

Տանձի տեսակ անուանող վաշտավառ // վաշտետրի օրինակներն ակնյայտօրէն Վարդավառ տօնանուան հնչիւնական տարբերակներ են: Ըստ այսմ՝ կարող ենք ասել, որ վաշտավառ կամ վաշտետրի տան-

³⁴ Ղ. Ա. ԻՇԱՆ, նշ. աշխ., էջ 15:

³⁵ Բնագրում փշուր է, սակայն, կարծում ենք, սխալ ընթերցելու հետեւանք է. պիտի լինի՝ փշոտ:

ձատեսակը հասունացել է Վարդավառի օրերին: Զի բացառում, որ Սինիքում Պայծառակերպութեան կամ Ալակերպութեան այս տօնին օրհնել են ոչ միայն խնձոր, այլև այս տանձատեսակը, եւ մինչեւ այդ օրը խնձոր կամ տանձ չեն կերել: Տանձի օրհնութիւնը կարող է պայմանաւորուած լինել տուեալ վայրում խնձորենու սակաւութեամբ կամ բացակայութեամբ:

Տանձանունների այս շարքը Ղ. Ալիշանն ամփոփում է այսպիսի նախադասութեամբ. «Ժէ. դարու եւրոպացի տեղագիր մի Նախճաւանայ կողմերում յիշէ Պեկ-արմուտու կոչուած կանաչ, կլոր, քաղցրահամ Տանձը, եւ կարծես թէ անկէ տրուած է յիտալիա Bergamoto անունը, իբրեւ Տանձ Բերկամոյի»³⁶:

Խնձորենու տեսակ են նշում կարմրկենի («կարմիր եւ շատ մեծ խնձորեներ ունեցող»), թիֆլիզկենի («Թիֆլիզից բերած, փափուկ պտուղ ունեցող խնձորենի»), ալփըկենի («փոքր-ինչ տափակ պտուղ ունեցող»), նախիջեւանի («մանր եւ քաղցր խնձորներով»), սըլլիկենի («երկար եւ ծայրը սուր խնձոր տուող»), սերկելի («երկար, փափուկ պտուղներով») բարբառային ձեւերը: Ե. Լալայեանը գրում է. «Միայն այս գիւղը (իմա՝ Լոր) նշանաւոր է կըրմըրկենի խնձորով»³⁷: Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակը» կարմրկենի ծառանուն չունի, սակայն կարմրախնձոր պտղանուան բացատրութեան մէջ գրում է. «Որ թուի հիմայ Կարմրկէն կոչուած Խնձորն»³⁸:

«Հայոց լեզուի բարբառային բառարանը» կարմրկենի ծառանունը բացատրում է որպէս «խնձորի մի տեսակ»՝ նշելով, որ «Կարմրկենին ամենատարածուած սորտն է Գորիսի, Սիսիանի, Ղափանի եւ Մեղրու շրջաններում»³⁹: Խնձորենու տեսակների միւս անուանումները վերը նշուած բառարաններում ընդգրկուած չեն:

Սերկելի ծառանունը բառարաններում չունի «խնձորենու տեսակ» բացատրութիւնը: Սերկելի եւ խնձոր մրգանունների առնչութեան մասին Ղ. Ալիշանը գրում է. «[ատիներէն] Cidonia, յանուն Կիւդոն քաղաքի Կրետեայ, որ բնիկ տեղ համարուի Սերկելի, որոյ համար եւ Կրետացի խնձոր կոչուէր»⁴⁰:

³⁶ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, էջ 603: www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=138&dt

³⁷ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Նշանաւոր գիւղեր, «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 163:

³⁸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, էջ 307:

³⁹ Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան, 2001, հտ. 3, էջ 66:

⁴⁰ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, էջ 562:

Այդպէս նաեւ խնձոր, մուշ ասելով՝ փոխանուանաբար ընկալում են տուեալ պտուղը տուող ծառը: Օրինակ՝ «Մեր տան տակը մուշ էր, Իմ ետը թառլան դուշ էր»⁴¹: Ակնյայտ է, որ երգի տողում տան ներքեւում նշի ծառ լինելն է նշում:

Պարբերական հանդէսը յիշատակում է նաեւ ձիթենի, թզենի, նշենի ծառանունները: «Տաթեւի վանահայր Յակոբ եպիսկոպոսը Յաքումտում գեղեցիկ այգիներ է ձգել, որոնց մէջ տնկել է խաղողի որթեր, ձիթենիներ, թզենիներ, նոնենիներ եւ ամենայն տեսակ պտղատու ծառեր»⁴²:

Դեղաբառերում, դեղերի բաղադրութիւններում ընդգրկուած բուսանուններում հանդիպում են «ծառ» հասկացութիւնը նշող բաղադրիչով բառակապակցութիւններ, ինչպէս՝ ընկոյզի տերեւներ, կաղնու տերեւ, մոան կեղեւ եւ այլն:

Ծառ, պտուղ, թուփ, ծաղիկ, խոտ նշող բուսաբառեր են գործածուած Սինիքի տարածքի հաւատալիքներում, բանահիւսական պատումներում, ժողովրդական երգերում ու ջանգիւլումներում: Ծառ ընդհանուր բառով է կազմուած Լոր գիւղի մօտ գտնուող «Ծառու ս. Յոհանէս» ուխտավայրի անունը. «Ս. Խաչի ուրբաթ օրը.... ուխտ են գնում զանազան ուխտատեղիներ եւ մանաւանդ Լոր գիւղի մօտ գտնուած «Ծառու ս. Յոհանէս»»⁴³:

Սօսի ծառանունը հանդիպում է Լծենի աւանդութիւնում, ըստ որի՝ «Շիշթափայ լեռան լանջին կայ մի աւերակ մատուռ..., [որի] երկու պատերի միջից մի-մի սօսի ծառ բարձրանալով՝ կամար են կապել եւ միացել միմեանց, «բարեւ տուել»: Ծառը պաշտում է եւ ծածկուած է հանդերձների բազմաթիւ կտորներով»⁴⁴:

Ծառ բառով բաղադրուած ծրոթառուտ իւրօրինակ բարդութիւնն է հանդիպում «Ջրին յղէն քրքառուտ, Քաթան լեչակը ծրոթառուտ»⁴⁵ բանատողում: Ծրոթառուտ ածականը Ղարաբաղի բարբառում, «ծառաշար, ծառապատ» իմաստից բացի, փոխաբերաբար նշանակում է «նախշերով պատուած, նախշազարդ»⁴⁶:

⁴¹ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 262:

⁴² Նշ. աշխ., էջ 129:

⁴³ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 260:

⁴⁴ Նշ. աշխ., էջ 167:

⁴⁵ «Ազգագրական հանդէս», XX գիրք, 1910, №2, էջ 112:

⁴⁶ Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երեւան, 2013, էջ 313:

Պտղանուն (*խնձոր, հոն*), ծառ, *ինչպէս նաեւ յարակից բառապաշարի մաս կազմող նիւթ, տերեւ բառերը գործածուում են նաեւ Սիւնիքի բանահիւսական չափածոյում, ինչպէս՝ «խնձոր օնիմ կծած ա»*⁴⁷, «Գետ ա գալի լոք տալաւ Կարմիր *խնձոր* ծափ տալաւ»⁴⁸, «Ծրաւալ էմ նիւր պիրէք, Ըսպահանու *հուն* պիրէք»⁴⁹, «Հրէս եկաւ իմ ետը՝ Շելակը թաւ թաւ *հուն* է»⁵⁰, «Կտրալ ըն կանենչ *տիրիւր*»⁵¹, «Թոռ կը գայ արեւ կանի, Նիշանպահ⁵² *տերեւ* կանի»⁵³ «Ծառին *ճիւղն*ը չկայ, *ճիւղնին տերեւ* չկայ»⁵⁴// «Ծառուն *ճողն*ը չկան, *ճողնուն տերիւ* չկան»⁵⁵ եւ այլն: Վերջին երգատողերը Մեղրու տարածքի հանելուկներում ունեն հետեւեալ հնչատարբերակները՝ «Ճեղն օնէ, *տիրեւ* չօնէ», «Ճեղնը չկայ, *ճեղանը տիրեւ* չկայ»⁵⁶:

Սիւնիքի ժողովրդական խաղիկներում բուսաբառերը հիմնականում յանգաւորման նպատակ ունեն: Օրինակ՝ յանգաւորուած բառազոյգեր են՝ ուրմա եւ խուրմա («Այ ուրմա, ուրմա ետր... Աթակդ լիքը *խուրմա* ետր»)⁵⁷, ձորան եւ խնձորան («Ես Կէօրիսի ծօրան եմ, Մեծ բաղին *խնձորան* եմ»⁵⁸//«Ես Գօրիսին *ձորան* եմ, Մեծ բաղին *խնձորան* եմ, հնձորը կծեմ, թոյ անեմ, Մէջին հարսը կոյ անեմ»)⁵⁹, նուշ եւ դուշ, ձունը եւ հունը («Սարերին թերթեփ *ձուն*ը, Բաղերին ավլան *հուն*ը»)⁶⁰, նոնի եւ կոնի «*թիկն տայ*» («Տանս տակին կայ *նոնի*, Պէարց պէրաք ետրս *կոնի*»)⁶¹, շմալ «*թթենույ ճիւղ*»⁶² եւ նմալ («Մաչիդ պերակ-շմալ ա, Կոծի ծանդը՝ *ճըմալ ա*»)⁶³, փշատ եւ շատ («Էկէք քինանք էն օխտը, Գիպպուտաղին կիլոխը, Ամեն ծառան մին *փշատ*, Իմ ետրին էօմըր շատ»)⁶⁴ եւ այլն:

⁴⁷ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 264:

⁴⁸ Նշ. աշխ., էջ 261:

⁴⁹ Նշ. աշխ., էջ 263:

⁵⁰ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 265:

⁵¹ Նշ. աշխ., էջ 115:

⁵² Կարծում ենք՝ պարսկերէն نیشانه *նիշան*+ բա «նշանով, որպէս նշանակ»:

⁵³ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 266:

⁵⁴ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 114:

⁵⁵ Նշ. աշխ., էջ 114:

⁵⁶ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 114:

⁵⁷ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №2, էջ 115:

⁵⁸ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 269:

⁵⁹ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №2, էջ 115:

⁶⁰ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 267:

⁶¹ Նշ. աշխ., էջ 265:

⁶² Տէս Կ. ԳԱՔԻԿԵԱՆ, Հայ բուսաշխարհ, էջ 179՝ ըստ Այվազեան, «Բառանմոյշ»:

⁶³ «Ազգագրական հանդէս», XX գիրք, 1910, №2, էջ 112:

⁶⁴ «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 262:

Ինչպէս յայտնի է, մի շարք բոյսեր ունեն սովորութային եւ ծիսապաշտամունքային նշանակութիւն, որը հիմք է դառնում դրանց շուրջ բանահիւսական բազմասեռ ստեղծագործութիւններ հիւսելու: Օրինակ՝ Խնձոր մրգանունը յիշատակում է Սիւնիքում ընդունուած այսպիսի սովորոյթում. «Եզի վիզը զարդարուած է լինում մի շարոց խնձորներով»⁶⁵: Իսկ Ծիծեռնավանքի (ծիծեռնը «ճկոյթ») աւանդութեան հիմքում շլորի ծառի մասին աւանդութիւնն է: Այդ մասին կարդում ենք. «Այստեղ (Ծիծեռնավանքի տեղում) վաղ ժամանակներից մի սալորի ծառ է լինում, որ շրջապատող բոլոր ժողովուրդներից պաշտուելիս է եղել, մինչեւ անգամ եղջերուները իրենք իրենց գալիս եւ զոհուելիս են եղել նրան: Ահա այս ծառի մօտ մեկիքը (Հոշաւ գիւղի մեկիք Թումանը) շինել է այժմեան տաճարը եւ ս. Պետրոսի ճկոյթը (ծիծեռնը) նրա մէջ ամփոփել: Այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է Ծիծեռնավանք, այսինքն՝ ճկոյթի վանք»⁶⁶: Շլորի ծառանունը կարեւորում է նաեւ խաղիկում՝ «Տանս տակէն կան շլորի, ձրղները ետ հըլորի»⁶⁷:

բ) «Բոյս» հասկացութեանը յարակից բառապաշարի մաս են կազմում ձեւաիմաստային հետեւեալ միաւորները՝ բուսականութիւն, դեռաբոյս, արմատախիլ, ծաղկածին, ծաղկափթիթ, հացահատիկ, խոտ, ծառ, այգի, անտառ, վարելահող, արօտատեղի, երկրագործութիւն եւ այլն:

գ) Բուսամուններով բաղադրուած յատուկ ամուններ: Յայտնի է, որ տեղանունները յաճախ խօսում են տուեալ վայրում կատարուած կարեւոր իրադարձութիւնների, աշխարհագրական առանձնայատկութիւնների կամ բնական պայմանների մասին: Այդպէս բուսական աշխարհ յատկանշող մի շարք բառերով են բաղադրուել Սիւնեաց աշխարհի հետեւեալ վայրերը՝ Երնջանկ, Բաղֆ, Եկեալ ի սահմանս Բաղանց, Աղանձ (աւերակ գիւղ), Տանձուտ, Տանձատափ գիւղ, Խոտ գիւղ, Խնձորեսկ, Շամբ («Առաջ դարաբասցիների ձմեռանոցն էր Շամբը, Որոտնայ գետի եզրին, որ իւր անունն ստացել է տեղի ճահճային եւ շամբոտ լինելուց»⁶⁸) եւ այլն:

Երնջակ բուսանունը Ստ. Մալխասեանցը տալիս է եւս երկու հնչատարբերակային գլխաբառով՝ Երնջան եւ Երնջակ՝ հետեւեալ բացատրութեամբ. «Հովանոցաւորների կարգին պատկանող բոյս՝ նման եկքանի, գեղեցիկ

⁶⁵ «Ազգագրական հանդէս», Դ. գիրք, 1898, №2, էջ 75:

⁶⁶ Նշ. աշխ., էջ 18:

⁶⁷ «Ազգագրական հանդէս», XX գիրք, 1910, №2, էջ 113:

⁶⁸ Ե. ԼԱՆՅԵԱՆ, Նշանաւոր գիւղեր, «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1898, №1, էջ 166:

կանաչ կամ մանրշակագոյն բազմաթիւ ծաղիկներով, փշեղէն քիստերով խառն (Erynqium)⁶⁹:

Լեռնանուններ՝ Գազբէլ, Ղամբէլ, Ճիպիր-տաղ «մացառուտ սար», Սալվարդ կամ Սարվարդ (էւ լեռնանուն, էւ գիւղանուն) եւ այլն:

Այսպիսով, «Ազգագրական հանդէսը» ներկայացնում է Սիւնեաց աշխարհին բնորոշ բնաշխարհը՝ համապատասխան բուսանուններով: Նշուած բուսանունները յատկանշում են ոչ միայն տուեալ տարածքի բուսապատկերը, այլեւ սիւնեցիների իւրօրինակ լեզուամտածողութիւնը, բանահիւսական չափածոյում դրանց գործածութիւնն ու բանաձեւումները, կենցաղային մի շարք առանձնայատկութիւններ՝ հարստացնելով հայերէնի բառապաշարի իմաստային տուեալ շերտը:

«Ազգագրական հանդէսից» վկայաբերուած բուսանունների միջոցով հնարաւոր է դառնում պատկերացում կազմել Սիւնեաց աշխարհի՝ XIX դարավերջին բնորոշ ընդհանուր բնաշխարհի եւ բուսատեսակների առկայութեան մասին:

Օրինակները ցոյց են տալիս, որ տարածքը հիմնականում հարուստ է պտղատու ծառերով, որոնք ունեն հայերէն անուանումներ: Պարբերական հանդէսը Սիւնեաց աշխարհի տարատեսակ խոտաբոյսերի եւ ծաղիկների անուններ չի յիշատակում: Մի շարք բուսանուններ վկայուած չեն հայոց լեզուի բացատրական բառարաններում, եւ դրանք բառարանագրելու անհրաժեշտութիւն կայ:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

«Ազգագրական հանդէս», բարբառ, բառաշերտ, բուսանուն, գլխարառ, հնչիւնական տարբերակ, հոմանիշ, սիւնեցի:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о видах растений Сюника и их названиях по данным «Этнографического вестника». Информация о регионе есть только в

⁶⁹ ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, նշ. աշխ., էջ 602:

пяти из 25 томов журнала. Материалы о Мегри не включены ни в один номер. В «Капанских записях», написанных Аркайиком, названий растений нет. Разделы «Ботаника» или «Естествознание» «Этнографического журнала» включают в себя много информации, связанной с понятием «растение», о местонахождении растений, распространении видов, внешних и лечебных свойствах, литературном, диалектном и иностранном языке, имена, свидетельства выдающихся исследователей и т.п. Названия растений встречаются также в «Народных песнях», «Болезнях и лекарствах» и других разделах, в разделах с указанием состава лекарств, в рецептах.

Названия растений рассматриваются в нескольких смысловых группах. а) названия деревьев и кустарников, б) слова цветов или трав, в) лексика, связанная с понятием «растение», г) собственные имена, составленные из названий растений.

Древесно-кустарниковая характеризующая лексика делится на две группы: 1) названия деревьев и кустарников, вообще неизвестных широкой публике, считающихся бесплодными, и 2) названия плодоносящих деревьев, преимущественно известные названия.

Примеры показывают, что территория Сюника в основном богата фруктовыми деревьями, имеющими армянские названия. В журнале не упоминаются названия различных трав и цветов Зангезура. Ряд названий растений не засвидетельствованы в толковых словарях армянского языка.

SUMMARY

The article presents information about plant species in Syunik and their names according to the “Ethnographic Journal”. Information about the region is available only in five of the 25 volumes of the journal. Materials about Meghri are not included in any issue. In the “Kapan Records”, written by Arkayik, there are no names of plants. The sections “Botany” or “Natural Science” of the “Ethnographic Journal” include a lot of information related to the concept of “plant”, about the location of plants, distribution of species, external and medicinal properties, literary, and foreign languages, dialects, names, testimonies of outstanding researchers, etc. Plant names are also found in sections “Folk Songs”, “Diseases and Medicines”, in sections indicating the composition of medicines, in recipes.

Plant names are considered in several semantic groups. a) names of trees and shrubs, b) names of flowers or herbs, c) vocabulary related to the concept of “plant”, d) proper names composed of plant names.

Tree and shrub characterizing vocabulary is divided into two groups: 1) names of trees and shrubs, generally unknown to the general public, considered barren, and 2) names of fruit-bearing trees, mostly known names.

The examples show that the territory of Syunik is mostly rich in fruit trees with Armenian names. The names of various herbs and flowers of Zangezur are not mentioned in the journal. A number of plant names are not attested in Armenian explanatory dictionaries.

